

BIJLAGE IV

(NIET) NAAR EEN CHRISTELIJKE VOLKSPARTIJ

De mislukking van het streven de ARP en de CHU na de Tweede Wereldoorlog te laten samengaan

Door D.F.J. Bosscher

In februari 1945 verscheen in het protestants-christelijke verzetsblad *Trouw* een oproep tot de vorming van een *Christelijke Volkspartij*, die "het belijdend volksdeel" politiek zou verenigen, "dwars door allerlei kerkelijke, maatschappelijke en oude partij-organisatorische tegenstellingen heen". Deze gedachte, vóór de oorlog ook al in verschillende vormen geopperd, vond veel weerklank. De bezettingstijd leek de geesten ervoor rijp te hebben gemaakt; jaren waarin gereformeerden en Nederlands-hervormden, anti-revolutionairen en christelijk-historischen schouder aan schouder aan het verzet deelnamen. In ruime kring was het inzicht doorgebroken dat de geschilpunten tussen CHU en ARP in het niet vielen bij de grote vraagstukken waarmee Nederland werd, en na de oorlog nog zou worden, geconfronteerd.

Na de euforie van de bevrijding kreeg het streven naar eenheid van de protestants-christelijke partijen echter te kampen met sterke tegenwind. Het geleidelijke herstel van de normale verhoudingen in Nederland werkte door in het partijpolitieke vlak. Zelf had *Trouw* in de genoemde oproep reeds vastgesteld, dat de christelijke partijen na de bevrijding "om praktische redenen, (...) b.v. terwille van de terstond noodzakelijke politieke voorlichting" zouden moeten worden geactiveerd, kennelijk zonder oog voor de weerslag die dit op het eenwordingsproces zou hebben. De redactie van het blad verkeek zich op het effect van de terugkeer der politieke partijen als afzonderlijke organisaties in een periode van algemene ontzuivering. De traditionele sfeer maakte zich snel weer meester van die organisaties. Consolidatie van de afgeschermden posities was het resultaat.

Dit betekent niet dat het provisionele herstel van de ARP en de CHU als partijen in 1945 onherroepelijk tot de mislukking van het eenheidsstreven moest leiden; wèl werd de vaart uit het proces van toenadering gehaald. Ook andere factoren deden zich gelden. De belangrijkste daarvan was het feit dat bij een aantal invloedrijke betrokkenen de wil ontbrak

om de onderhandelingen te laten slagen. Zij meenden dat vergaande samenwerking tussen de partijen - en a fortiori een fusie - niet in overeenstemming was met de wensen van de meerderheid van de leden en de overige kiezers.

Dit artikel biedt een overzicht van de gang van zaken die tenslotte leidde tot de mislukking van de beweging waartoe Trouw het initiatief nam. Deze wordt beschreven met gebruikmaking van materiaal uit het archief van het Centraal Comité (algemeen bestuur) van de ARP. Het zal duidelijk zijn dat het beeld van de ontwikkelingen dat men langs deze weg krijgt moet worden aangevuld en bijgekleurd. Wat zich in de CHU binenskamers afspeelde blijft voor een belangrijk deel onduidelijk, zodat een wat eenzijdig licht geworpen wordt op dit kleine stukje geschiedenis.

De romps van het verhaal wordt voorafgegaan door een hoofdstuk waarin wordt ingegaan op de rol van de twee partijen tijdens de Tweede Wereldoorlog en waarin wordt beschreven hoe de toenadering haar aanzet kreeg.

I. De bezettingsjaren

Verwijdering en toenadering (mei 1940-juli 1941)

Het kabinet-De Geer dat in mei 1940 de zetel der regering verplaatste naar Londen was een extra-parlementair kabinet. De Geer, politiek leider van de CHU, formeerde het in 1939 na de val van het vijfde en laatste kabinet-Colijn. Deze regering kwam er zonder de medewerking en tegen de wil van de anti-revolutionairen. Van 1933 tot 1939 was Colijn minister-president geweest; zijn partij, de ARP, kende hem het morele recht op een voortzetting van zijn leiderschap toe. De wrok van zijn aanhangers over de naar hun mening schandelijke manier waarop hij was uitgerangeerd richtte zich in de eerste plaats op de RKSP. Maar ook De Geer moest het ontgelden. Weliswaar had hij niet vóór de motie-Deckers, die het laatste kabinet-Colijn ten val bracht, gestemd, maar hij bestendigde met zijn formatiewerk wel een onwaardige situatie: de ARP bleef buiten de regering.

Het 'ja' van de anti-revolutionair P.S. Gerbrandy op het verzoek van De Geer minister van Justitie te worden in zijn kabinet leverde hem een felle campagne tegen zijn persoon binnen zijn eigen partij op. Zijn

vrouw moest een tijd lang de postbode tegemoetlopen om hem de "lugubere lectuur" die zijn politieke vrienden hem stuurden te besparen.¹⁾

Na de Duitse inval moesten de politieke partijen hun houding tegenover de bezetter bepalen. De CHU verkeerde daarbij in een moeilijker situatie dan de ARP. H.W. Tilanus, de opvolger van De Geer als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, was weinig ervaren en zeker een minder boven zijn partij uit torenende figuur dan Colijn in de ARP. Bovendien worstelde de CHU, traditioneel al een partij met een zwakke centrale organisatie en in ideëel opzicht opgebouwd uit verschillende stromingen, met vergaande verdeeldheid in eigen huis. Een groep leden onder leiding van G.E. van Walsum, secretaris van het hoofdbestuur van de Unie, zocht naar mogelijkheden om het systeem van partijvorming op confessionele grondslag te doorbreken met als doel de 'herkerstening' van het *gehele* Nederlandse volk. Deze stroming had een (sterk door de tijd bepaalde) 'progressieve' signatuur en ijverde voor de versterking van de rol van de overheid in het sociaal-economische leven.²⁾ Andere, meer conservatieve, groeperingen binnen de Unie verzetten zich tegen een dergelijke koers.

Het optreden van de groep-Van Walsum sloot aan bij de grote veranderingen in de Nederlandse Hervormde Kerk, die zich onder invloed van de theologische opvattingen van Barth meer op de maatschappij ging oriënteren. In de Gereformeerde Kerken deed deze ontwikkeling zich ook wel voor, maar in veel mindere mate. De CHU, die haar aanhang vooral vond onder Hervormden, werd dus ook veel meer dan de ARP beroerd door de heftige discussies over de rol van de kerk op politiek-maatschappelijk terrein. In de Gereformeerde Kerken werd wel strijd geleverd over het gedachtengoed van Abraham Kuyper. De politieke organisatie van het gereformeerde volksdeel ondervond daarvan echter pas geruime tijd na de oorlog de repercussies.

De ARP was een homogene partij, die kon beschikken over drie ervaren leiders: de geëerde Colijn, J.A. de Wilde (ondervoorzitter van het Centraal Comité) en J. Schouten, die al in 1933 Colijn had opgevolgd als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie. Zij hielden de partij in het eerste oorlogsjaar bijeen; dit ging echter niet geheel zonder problemen. Van De Wilde ging weinig leiding uit, Colijn maakte enkele ernstige fouten en alleen Schouten kreeg in zijn houding meteen aansluiting bij een jongere generatie, die later de kern van de illegale ARP zou vormen. Colijn is vanuit zijn eigen partij onmiddellijk heftig bekritiseerd nadat hij in De Standaard, het dagblad van Abraham Kuyper, het vertrek

van de koningin en de regering naar Londen scherp had afgekeurd. Die stellingname zal wel mede verklaard moeten worden uit zijn bitterheid over de manier waarop hij in 1939 aan de kant was gezet. Bekend is, dat hij nog enige tijd van plan is geweest een tegenregering in Nederland te vormen. De kritiek van zijn partijgenoten op zijn overhaaste reactie heeft hem meer verbaasd dan geraakt. In juli 1940 publiceerde hij zijn geruchtmakende brochure *Op de grens van twee werelden*, die hem opnieuw met een deel van zijn partij in conflict bracht. Daarin behandelde hij de overheersing van Europa door de Duitsers als een vaststaand feit, en liet hij zich denigrerend uit over de democratie in het Nederland van de late jaren '30.

Wat in 1940 gebeurde rond de totstandkoming van de Nederlandse Unie was beschamend voor de politieke partijen. Een volkomen nieuwe organisatie, geleid door figuren die nooit een opvallende rol in de politiek hadden gespeeld, dwong de oude partijen de erkenning af dat hun tijd voorbij was. Zij moesten dulden dat in het Comité dat volgens de eerste opzet de oprichting van de Unie zou aankondigen op een enkele uitzondering na geen bekende politici zitting namen. Colijn heeft aan deze smadelijke nederlaag der partijen meegewerkt door als vertegenwoordiger van zijn partij te wijken voor de minder prominente anti-revolutionair J. Donner. Overigens werd de Unie tenslotte buiten de politieke partijen om opgericht.

Het aantal anti-revolutionairen dat lid van de nieuwe Unie werd was gering. Het partijbestuur riep leden en sympathisanten op geen adhesie te betuigen. Ofschoon Tilanus in een circulaire duidelijk maakte dat de Nederlandse Unie niet mocht worden beschouwd als een bundeling van de politieke partijen en haar een "bedenklijke beweging" noemde, sloot een groep CHU-leden zich bij haar aan.

Nadat de onderhandelingen tussen de Nederlandse Unie en de politieke partijen in juli 1940 waren afgebroken intensiveerden zich de contacten tussen CHU en ARP. In augustus en september organiseerden de beide partijen gemeenschappelijke massavergaderingen in een aantal grote steden, waar onder meer Colijn en (voor de CHU) J.R. Slotemaker de Bruïne het woord voerden. Tilanus stond wel achter deze opzet, maar meende aanvankelijk zich op de achtergrond te moeten houden omdat Colijn zich had gecompromitteerd.³⁾ Een vergadering in Scheveningen, op 6 september, werd echter door hem voorgezeten. Nadat Colijn het publiek zijn excuses gemaakt had voor het artikel in *De Standaard* werd de onderlinge vrede met een symbolische handdruk hersteld.

Het stond de partijleiders natuurlijk niet vrij hun volgelingen aan te sporen tot verzet. Hun toon was dan ook gematigd, maar zij hamerden op de geestelijke vrijheid die verdedigd moest worden. Het eenheids-ideaal van de Nederlandse Unie werd afgewezen. Alleen de christelijk-nationale eenheid was het nastreven waard.

Tilanus waagde zich met zijn toenadering tot de ARP op glad ijs. Veel van zijn partijgenoten wezen de 'anti's' volstrekt af als politieke bondgenoten, op gronden die nog zullen worden toegelicht.

De partijen ondergronds

Nadat de bezetter een einde had gemaakt aan de gemeenschappelijke vergaderingen vanwege het gebleken succes (gemeten in aantallen toehoorders en in het gedemonstreerde enthousiasme) veranderde de situatie snel. Tilanus werd al op 7 oktober 1940 gearresteerd als z.g. 'Indisch gijzelaar', waarna de CHU-organisatie een min of meer slapend bestaan ging leiden. De discussies over de toekomst van de partij werkten verlamdend op het partijwerk. De onderlinge contacten gingen overigens niet geheel verloren.⁴⁾ Zeker na de dood van Slotemaker de Bruïne in mei 1941 waren er echter geen leiders meer die met hun gezag de organisatie in stand konden houden.

In de periode tussen september 1940 en juni 1941 bouwden de anti-revolutionairen een heel netwerk van contacten op, dat zou moeten gaan functioneren zodra de partij werd verboden. De ARP-top (Colijn nu weer geheel in het goede spoor) rekende er al in het najaar van 1940 op dat het daar snel van zou komen. Een sub-top, bestaande uit figuren die geacht werden de eerste ronde van arrestaties te ontlopen ('niet te bekend en niet te onbekend') kon dan direct aan de slag.

De voorziene arrestaties vonden plaats op 30 juni 1941, een week voordat alle democratische politieke partijen zouden worden verboden. Colijn en een negentig andere leden van het partijkader werden opgepakt. De ARP kwam voor deze bijzondere behandeling in aanmerking omdat de partij zichzelf in het voorjaar was gaan presenteren als een alternatief voor de Nederlandse Unie. Zij had er een 240.000 leden bijgekregen.

Schouten bleef vrij man, doordat hij toevallig geen officiële functie bekleedde; Colijn was niet lang tevoren in zijn plaats voorzitter van het Centraal Comité geworden. Hij nam het heft in handen, omdat Colijn hem op 21 januari in Pulchri Studio in Den Haag als zijn opvolger-in-noodgevallen had aangewezen. Met de overgebleven 'apostelen' (van de

oorspronkelijk 12, later 16 of 17 werden er in juni 6 gearresteerd) activeerde hij de illegale ARP en legde hij het fundament voor het latere verzetswerk.

In juni 1942 werd Schouten zelf gearresteerd 'bij wijze van waarschuwing'. Aan het eind van het jaar kwam hij weer vrij. Maar enkele maanden later, in april 1943, werd hij naar Duitsland weggevoerd vanwaar hij pas na de bevrijding zou terugkeren. Inmiddels was de afspraak gemaakt, dat H. Bijleveld wanneer Schouten zou zijn uitgeschakeld de ondergrondse ARP zou leiden. Deze vroeg echter de hoofdredacteur van het illegale blad Trouw, J.A.H.J.S. Bruins Slot, die taak op zich te nemen. Bruins Slot werd op deze manier een sleutelfiguur binnen de organisatie. Uit hoofde van zijn verantwoordelijkheden had hij ook zitting in het z.g. Senioren-convent (ook wel genoemd: schaduw-Centraal Comité), een orgaan dat op initiatief van Schouten in de plaats trad van de door arrestaties uitgedunde groep van 'apostelen'.

Trouw

Het blad Trouw werd op 30 januari 1943 officieel opgericht. Schouten, Bruins Slot en enkele anderen uit de kring van de ARP waren in contact gekomen met een groepje van personen die betrokken waren bij de verspreiding van het Amsterdamse Vrij Nederland - in eerste aanleg een anti-revolutionair blad - maar zich niet meer konden verenigen met de politieke lijn die hoofdredacteur Van Randwijk (lid van de Christelijk Democratische Unie) was gaan volgen. Gezamenlijk besloten zij tot de oprichting van een nieuw blad. Het zou geen partijblad zijn, maar wel een politiek blad. Afgesproken werd, dat "het blad zich zou richten tot het gehele volk, maar dat het in zijn voorlichting bepaald uit zou gaan van de beginselen, die aan de redactie eigen waren en waarover in de redactie homogeniteit bestond. De krant zou christelijk nationaal zijn, in de geest zoals eertijds Groen van Prinsterer dit had opgevat."⁵⁾ Het feit echter dat vooraanstaande anti-revolutionairen als Schouten, Bruins slot en J. Smallenbroek het meeste redactionele werk deden moest er wel toe leiden dat in de praktijk vooral de visie van de illegale ARP in Trouw doorklonk. De redactie is nooit verbreed, ook niet toen Trouw zo'n grote oplage had gekregen dat het tot ver buiten de oorspronkelijke kring werd gelezen en bij de verspreiding velen betrokken waren geraakt, die weinig met de ARP ophadden. Het was Bruins Slots grote angst, dat de illegaliteit en de politiek zouden worden vermengd; in concreto, dat 'vernieuwers' uit de illegaliteit een politieke rol voor zichzelf zouden

opeisen. Politiek was voor hem een zaak voor politieke partijen. Natuurlijk vloeide de verzetsdaad voort uit een - meestal politieke - overtuiging, maar deze overtuiging richtte zich wat Bruins Slot betreft slechts tegen de situatie van het moment, de Duitse overheersing, niet tegen de situatie van vóór mei 1940. In de verzetsdaad kwam ook geen omljnde visie op de toekomst van Nederland tot uitdrukking.

In zeker opzicht heeft de redactie van Trouw de grenzen die zij zichzelf had opgelegd overschreden met het artikel van februari 1945 en het vervolg daarop in het maartnummer, waarin werd opgeroepen tot de vorming van een Christelijke Volkspartij. Het initiatief werd gekoppeld aan kritiek op de vóóroorlogse politiek van de ARP, vooral op sociaal-economisch terrein.⁶⁾

Samenwerking in het verzet

Bruins Slot heeft er tijdens de oorlog nooit in toegestemd dat iemand van christelijk-historische signatuur de redactie van Trouw kwam versterken. Daarbij beriep hij zich op de afspraken die bij de oprichting van het blad waren gemaakt. Het gevolg was, dat enkele christelijk-historischen die aanvankelijk enthousiast aan het niet-redactionele werk hadden bijgedragen, zich terugtrokken. Zij vormden uitzonderingen. Trouw heeft de twee politieke richtingen onder de vlag van Groen van Prinsterer bijeen kunnen brengen en houden.

Ook in andere verzetsorganisaties (de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en de daaraan verbonden Knokploegen) en in het z.g. Schoolverzet werkten anti-revolutionairen en christelijk-historischen con amore samen. Hun historisch gegroeide politieke meningsverschillen raakten volledig op de achtergrond, futiel als zij leken in vergelijking met de grote zaak waar men zich samen voor inzette. Ook de kerken waaruit de twee partijen van oudsher hun aanhang putten leverden hun bijdrage aan een psychologische doorbraak, door te streven naar een gemeenschappelijke opstelling tegenover de Duitsers. Het theologische fundament onder de geschillen tussen Kuyper en Hoedemaker, die doorwerkten in tegenstellingen tussen ARP en CHU, leek aan belang in te boeten.

Het initiatief

Het al eerder genoemde Senioren-convent van de ondergrondse ARP hield zich niet alleen bezig met organisatorische kwesties, maar ook met het uitzetten van een marsroute voor de toekomst. Dit politieke denkwerk

resulteerde in augustus 1944 in een rapport met de titel Eenige richtlijnen voor een politiek program der Anti-revolutionaire richting.

Daarin was ook een passage gewijd aan de toekomstige verhouding tot 'geestverwanten':

"Wij spraken (...) van 'Anti-Revolutionaire richting', niet van 'Anti-Revolutionaire partij', teneinde niet bij voorbaat de gedachte aan een fusie met een andere partij die ons zeer na staat af te snijden. Integendeel, wij zouden niets liever willen dan met geestverwanten samen, liefst in één organisatie de toekomst met haar uitermate moeilijke vraagstukken tegemoet te gaan. Het zou ons een groote vreugde zijn indien al het provisorische werk dat wij thans verrichten, straks zou kunnen worden ingebracht in zulk een nieuwe organisatie."7)

Hier sprak de officiële partijleiding en niet, zoals wél in Trouw het geval was, een jongere generatie. Ook een De Wilde, na zijn vrijlating uit 'Ehrenhaft' weer volledig betrokken bij het werk van dit Senioren-convent, kon zich hier kennelijk mee verenigen. Het is opmerkelijk dat Trouw in februari/maart van het volgende jaar eigenlijk weinig verderging. Het bestuursstuk kwam echter veel later in de publiciteit en heeft dus nauwelijks aan de discussie kunnen bijdragen.

In november 1944 voerde Bruins Slot, die de discussies in het Senioren-convent had bijgewoond, overleg met zijn redactie over een oproep in Trouw. De concrete voorstellen met betrekking tot de oprichting van een Christelijke Volkspartij⁸⁾ in de artikelen die uit dit beraad voortkwamen weken weinig af van wat het Senioren-convent blijkens de *Richtlijnen* voor ogen moet hebben gestaan. De onbedekte kritiek op het functioneren van de ARP vóór de oorlog zal echter bij een aantal leden van het convent niet in goede aarde zijn gevallen. Opmerkingen over een 'generatieverschil' en een negatief oordeel over de door sommigen in de bezettingstijd aangenomen houding hebben ongetwijfeld velen pijnlijk geraakt. Deze kritiek gold, naar mag worden aangenomen, in de eerste plaats mensen als De Wilde en Colijn (die inmiddels overleden was). Misschien was dit in het artikel in het nummer van februari 1945 nog niet voor iedereen even duidelijk. In het maart-nummer van Trouw werd echter op een zo directe manier de staf gebroken over de door de ARP gesteunde 'aanpassingspolitiek' van de jaren '30, dat zij als het ware met name werden genoemd: Colijn met het blauwe potlood en De Wilde met zijn huishoudboekje.

In de laatste, chaotische maanden vóór de bevrijding was het onmogelijk in brede kring de meningen over het initiatief van de Trouw-groep te peilen. De verbindingen waren zo slecht dat van formele consultaties binnen - laat staan tussen - de partijen geen sprake kon zijn. Veel zou

bovendien afhangen van wat een man als Schouten bij zijn terugkeer zou zeggen.

II. Reacties

geestdrift

De christelijke politieke partijen moesten na de oorlog 'provisieel' en voor korte tijd worden hersteld, daarover had Trouw geen misverstand laten bestaan. De redactie kon de meningsvorming echter niet geheel in de hand houden. De Trouw-organisatie was in de loop der jaren zo wijdvertakt geworden, dat sommige regionale edities in weerwil van de strakke richtlijnen voor het redactionele beleid een eigen redactionele kleur hadden gekregen en ook in dit geval een eigen koers volgden. Op verschillende plaatsen in het land gingen aanhangers van beide partijen verder dan de bedoeling was van het Senioren-convent en de Trouw-redactie, door alvast besprekingen te openen over de vorming van geïntegreerde kiesverenigingen. Van de onderhandelingen op het hoogste niveau verwachtten velen weinig goeds.

Het Senioren-convent van de ARP gaf onmiddellijk na de bevrijding een circulaire aan de kiesverenigingen uit, waarin werd aangedrongen op een provisieel herstel der partij-organisatie, "die ruimte moet laten aan een vereeniging of fusie met andere gelijkgezinde partijen, daar het een eisch des tijds is, dat alle positief Christelijke Protestantsche Nederlanders in den politieken strijd voortaan één lijn trekken om zoo mogelijk tot één politieke organisatie te geraken".⁹⁾

Hoewel te voorzien was geweest, blijktens de mededelingen in Trouw, dat de partijleiding een dergelijke oproep tot het weer oprichten van de partij zou doen, werden velen erdoor teleurgesteld. Bovendien blijkt uit de notulen van de eerste vergadering van het Moderamen van het Centraal Comité (het dagelijks bestuur) op 12 juni 1945, dat ook in het Centraal Comité, dus in de boezem van de partij, onvrede met de gang van zaken heerste. Een lid van het C.C. had - zo deelde waarnemend voorzitter De Wilde mede - zelfs geweigerd de desbetreffende circulaire aan de kiesverenigingen door te geven; ter vergadering merkte Bijleveld nog op, dat ook hij tegen het advies was, omdat de ARP dreigde op deze manier de jeugd aan de Nederlandse Volksbeweging te verliezen. Ondertussen hield Trouw de hoop levend met hoofdartikelen en met verslagen van vergaderingen waar anti-revolutionaire en christelijk-histo-

rische voormannen gezamenlijk een pleidooi hielden voor de Christelijke Volkspartij. Op plaatselijk en regionaal niveau (o.m. in Friesland) kwamen comité's van de grond die een fusie wilden bevorderen. Van tegenslagen werd niets vernomen.

Problemen in de CHU

De leider van de CHU, Tilanus, werd in september 1944 ontslagen uit gevangenschap. In het gijzelaarskamp was hij redelijk op de hoogte gebleven van wat er in christelijk-historische kring omging, doordat hij vrijwel ongehinderd kon blijven corresponderen met wie hij maar wilde. In een brief van 3 januari 1944 aan W.R.E. baron van der Feltz gaf hij als zijn mening te kennen, dat de grote massa van 'onze mensen' trouw zou blijven 'aan wat was'.¹⁰⁾ Naast deze groep onderscheidde hij in zijn partij nog twee stromingen: de groep-Van Walsum ("fel anti-A.R.") en degenen die "mir nichts dir nichts (...) in het A.R. schuitje willen stappen".

Van Walsum liet Tilanus in januari 1945 weten, dat hij uit de CHU zou treden. Over hem en zijn aanhangers is hierboven al het één en ander opgemerkt. Voor een beter begrip van de problemen waar Tilanus bij het bijeenhouden van zijn partij voor kwam te staan is het dienstig nader op Van Walsums opvattingen in te gaan.

In de Nederlandse Hervormde Kerk kwam in de jaren '30 naar het voorbeeld van de *Bekennende Kirche* in Duitsland en onder invloed van de Barthiaanse theologie een beweging op, die beoogde de kerk een meer getuigende rol te laten spelen in het maatschappelijk leven. Een reorganisatie van de kerk zou met die rolverandering gepaard moeten gaan. De algemene synode zou voortaan dienen te fungeren als top van een pyramide waarvan de kerkelijke gemeenten het grondvlak vormden, in plaats van als een administratief 'dak' boven rivaliserende kerkelijke richtingen. Menende dat de erkenning van het Goddelijk gezag op staatkundig terrein ook buiten de confessionele partijen veld won, pleitte de groep-Van Walsum, die sterk onder invloed van de geschetste beweging in de N.H. Kerk stond, voor een nauwere binding tussen kerk en staat en voor een bundeling van alle politieke partijen en stromingen die zich daarachter stelden. De CHU moest naar de mening van Van Walsum logischerwijze ook in deze partij opgaan, omdat artikel 8 van haar beginselprogramma de antithese van Kuyper verwierp ("Vermits geheel het volk zich aan de ordeningen Gods heeft te onderwerpen, verzet de Christelijk-Historische Unie zich tegen

een groepering des volks in twee delen naar Godsdienstige onderscheiding"). In 1940 kon een bundeling der politieke partijen alleen plaatsvinden door hun opgaan in de Nederlandse Unie. In 1945 betekende een fusie van de CHU met de ARP voor degenen die wèl de antithese verwierpen maar (net) niet naar de NVB (spoedig PvdA) wilden overstappen pacteren met de duivel. Zij zouden zich in het najaar van 1945 manifesteren als de groep Van Rhijn; Van Walsum was inmiddels tot de NVB toegetreden.

In zijn reactie op het initiatief van de Trouw-redactie moest Tilanus min of meer op de tast handelen. Er waren mensen die hem vertelden dat zijn partij was leeggelopen en geen stem meer zou krijgen. Hij was echter sceptisch gestemd over dit soort berichten; zijn intuïtie vertelde hem dat het anders was. Zelf voelde hij niets voor de NVB en van een fusie met de ARP verwachtte hij onherroepelijk een scheuring in de CHU-gelederen. Uit gesprekken met anti-revolutionairen als J. Donner en De Wilde had hij bovendien de indruk gekregen dat ook zij niets wilden forceren. Zo gauw hij daartoe de gelegenheid kreeg maakte hij reizen door het land om de meningen te peilen. Wat hij op zijn ronde hoorde sterkte hem in de overtuiging, dat de CHU als partij zou moeten herrijzen en geen al te nauwe banden met de ARP moest aangaan.

Overleg tussen de partijbesturen

In de ARP koerste men nog enige maanden lang aan op een fusie. Uit niets blijkt dat Schouten bij zijn terugkeer uit Mauthausen (op 25 mei) een domper op het enthousiasme zou hebben gezet. Over de wenselijkheid van het (voorlopige) herstel der politieke partijen bestond tussen hem en de meeste andere leden van het Centraal Comité geen verschil van mening. Trouw verdedigde dit op 15 juni nog eens tegenover degenen die vreesden dat de leiders hiervan gebruik zouden maken om het proces naar een fusie te vertragen: "Wij weten dat leidende figuren, oude en nieuwe, van de verschillende Christelijke partijen, ernst met deze zaak maken." ¹¹⁾ Tilanus toonde zich echter 'evasief' over de kwestie van de toenadering. ¹²⁾ Het bestuur van de ARP overwoog op 2 juli dan ook hem met een schriftelijk stuk 'voor het blok te zetten'. Schouten woonde vanaf 2 juli alle vergaderingen van het Moderamen van het C.C. (en van het C.C. zelf) bij; om het ontstaan van tegenstellingen tussen de 'legale' en de 'illegale' ARP te ondervangen vulde het Moderamen zichzelf aan met enige mensen uit het verzet: Bruins Slot, E.J. Beumer en J. Smal-

lenbroek. Over de eerste twee zei Schouten, toen De Wilde het voorstel tot hun benoeming had gedaan, dat ze door hun jeugd nog wel eens door-draafden maar dat ze wel beseften dat er een einde moest komen aan 'de illegaliteit'. Het Moderamen toonde duidelijk van plan te zijn de teugels strak in handen te nemen en de normale procedures voor besluitvorming weer in gang te zetten. Van concrete meningsverschillen tussen dit bestuur en de Trouw-groep blijkt uit de notulen echter niets.

Tot officiële gesprekken tussen delegaties van de beide partijbesturen kwam het in de maand juli. B.C. de Savornin Lohman, de voornaamste woordvoerder van de stroming in de CHU die streefde naar een volledige fusie, hield in dezelfde maand een hartstochtelijk pleidooi voor een doortastend optreden.¹³⁾ Tijdens zijn vergadering op 1 augustus behandelde het Moderamen de gespreksresultaten. Voor De Wilde was de zaak nu wel duidelijk geworden. De CHU weigerde iets duidelijk te zeggen over haar wil tot samengaan en beperkte zich tot het afsteken van een requisitoir tegen de vooroorlogse ARP. Schouten gaf als zijn mening te kennen, dat Tilanus uiteindelijk 'nee' zou zeggen als hij daardoor nog enkelen zou kunnen afhouden van de overstap naar de NVB. Tilanus had zich overigens wel wat ongelukkig getoond met het optreden van enkelen in zijn delegatie, dat moest worden erkend.

In de week voordat voor de eerste maal na de oorlog het Centraal Comité voltallig bijeen zou komen (29 augustus) concludeerde het Moderamen op grond van de ervaringen in twee gesprekken met de CHU, dat van een fusie voorshands geen sprake zou zijn. Zelfs 'federatieve samenwerking' was misschien te hoog gegrepen. Tilanus had na overleg met zijn 'versterkt Hoofdbestuur' moeten vaststellen, dat zijn partij bij een positieve beslissing mogelijk uiteen zou vallen. Een gemeenschappelijke verklaring van ARP en CHU, waarin de moeilijkheden in CHU-kring als de voornaamste oorzaak van de mislukking van het beraad zouden worden aangemerkt, was door hem fel van de hand geweest. Nu miste de ARP een document waarmee het sterker zou staan tegenover de eigen leden.¹⁴⁾

Over het mentaliteitsverschil waarvoor Tilanus zo beducht was gebleken, zei De Wilde tijdens de vergadering van het Centraal Comité op 29 augustus, dat de christelijk-historischen bang waren dat de anti-revolutionairen in een nieuwe partij 'in no time' de baas zouden zijn. Hij gewaagde van Tilanus' overtuiging dat alleen een CHU-oude stijl nog werfkracht zou hebben ten opzichte van spijtoptanten uit de NVB. Meer dan een vorm van federatieve samenwerking zat er nu niet meer in. De vergadering stel-

de vast dat er niets moest worden geforceerd, omdat daardoor de stroming die de eenwording tegenwerkte meer aanhang zou krijgen. Zelf moest de ARP oppassen dat zij de aanhangers van de Kampense hoogleraar Schilder niet voor het hoofd stootte met een al te diepe buiging voor de CHU.¹⁵⁾ Voorkomen diende te worden dat '100.000 hervormden werden gewonnen en 80.000 gereformeerden werden verloren'. A.B. Roosjen uit Amsterdam beschreef de toestand in zijn woonplaats. 'Jan de kiezer' was naar zijn indruk voor samenwerking. Het publiek behoorde in ieder geval duidelijk te worden gemaakt dat de schuld voor de mislukking niet bij de ARP lag. Waarna Schouten wat bitter opmerkte, dat 'de keuze van de predikant nog steeds de keuze van Jan de kiezer' was en dat nu juist een groot aantal hervormde predikanten weifelde en het advies van de Nederlandse Hervormde Kerk afwachtte. De ARP moest hierin maar berusten en zich niet lenen voor een offerfeest der beginselen. Om de beginselen ging het immers, niet om machtsvorming.

In de eerste week van oktober viel het doek. De onderhandelingsdelegaties moesten vaststellen dat meer dan 'federatieve samenwerking' voorlopig van de baan was. Waar men nu op aanstuurde was de opstelling van een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma en de indiening van gemeenschappelijke kandidatenlijsten. Minstens eens per drie maanden zou een 'commissie van samenwerking' bijeenkomen. Hoe weinig het allemaal zou gaan inhouden werd pas goed duidelijk toen uit officiële verklaring van Tilanus bleek dat juist in de Eerste en Tweede Kamer geen gemeenschappelijke fracties zouden worden gevormd.

Schouten gaf het ongerijmde van de situatie juist weer, toen hij op 9 oktober op een vergadering in Dordrecht verklaarde, dat men kon rekenen op de meest hartelijke samenwerking, maar dat de middelen en wegen daartoe nog werden gezocht.¹⁶⁾ Het wederzijdse wantrouwen groeide. De partijen ontzagen elkaar niet meer. De beslissing van het bestuur van de ARP dat de kiesverenigingen zou worden geadviseerd geen medewerking te verlenen aan de z.g. 'nood-gemeenteraden' werd genomen zonder overleg met de CHU. Op haar beurt publiceerde de CHU in oktober een ontwerp-urgentieprogramma waarin de neutrale staat werd afgewezen, in de wetenschap dat dit voor haar aanstaande zusterpartij een heel teer punt was.

In een commentaar op de gang van zaken keerde Trouw zich op 20 oktober tegen degenen die meenden dat de uitslag van het overleg al vaststond zodra was besloten tot heroprichting der partijen. Een overrompelend

optreden zou zich hebben gewroken, meende het blad. Het ging er immers om met elan een nieuwe partij te stichten; de *sceptici* moesten worden *overgehaald*. Het mentaliteitsverschil tussen de twee partijen werd door Trouw omschreven als "een verschil in woordkeus, in toon, en ook wel in politieke methode"; een vrije vertaling van het "ze denken dat we 'in no time' de baas zijn" van De Wilde. Twee dagen later stelde Trouw vast, dat "de gestie der partij een resoluut en vaak radicaal karakter" droeg en wees verder op de discipline binnen de organisatie: "Die discipline heeft in wezen met leiding van bovenaf minder te maken dan velen geneigd zijn te denken. Zij is weinig meer dan een organisatorische zelftucht, die van groote beteekenis is voor den zedelijken indruk, dien de partij op het Nederlandsche volk maakt." Daarbij vergeleken vond men onder de aanhang van de CHU een grotere dogmatische verscheidenheid en trof men er de behoefte aan 'de betrekkelijkheid der dingen' onder ogen te zien. Op 23 oktober verklaarde het blad: "De zaak wordt eigenlijk in handen der partijleden zelf gelegd. De drang tot éénwording kwam van onderen op. Welnu, zoo wordt eigenlijk gezegd: maak er dan wat van, wat er van te maken is." En een dag later: "Zullen de beide partijen beschikken over leiders, die den wil en het formaat hebben om een belofte van dezen tijd te vervullen?"

Na deze eerste onderhandelingsfase was de vraag, of de bevoegde partijorganen de door de besturen gezette stap zouden honoreren. Binnen de partijen gordden de verschillende stromingen zich aan voor de strijd. De tegenstanders van samenwerking met de ARP in de CHU kregen met het ontwerp-urgentieprogramma van hun partij een steuntje in de rug. In het blad Nieuw Nederland (voortgekomen uit het Amsterdamse verzetsblad Klein Maar Dapper) vroeg commentator G.J. Lammers, die in de oorlog medewerker van Trouw was geweest en een fervent voorstander was van een fusie van de protestants-christelijke partijen, waarom de CHU het strijdpunt van de scheiding tussen kerk en staat niet op de achtergrond hield. Hier werd z.i. een obstakel voor een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma opgeworpen.¹⁷⁾ Een groep van 49 vooraanstaande leden van de CHU, waaronder P. Lieftinck, A.A. van Rhijn en Ph.J. Idenburg, richtte zich begin december tot het partijbestuur met een brief, waarin zij protest aantekende tegen de toenadering tot de ARP. Daarbij hanteerde zij de argumenten die hierboven in verband met de opvattingen van de groep Van Walsum zijn beschreven: de CHU wees van oudsher de antithese af, terwijl de ARP juist de draagster van de verzuilings-en antithesepoli-

tiek was; deze laatste partij had nog steeds geen afstand genomen van de sociaal-economische politiek van Colijn terwijl de levensomstandigheden van de grote massa radicaal moesten worden verbeterd. De groep Van Rhijn, zoals de 49 zouden worden aangeduid, wees ook op de ontwikkelingen in de Nederlandse Hervormde Kerk, die bezig was een volkskerk te worden. Zij zou toenadering tot linkse stromingen en partijen toeujuichen. In die kringen nam zij een toenemende belangstelling voor geestelijke factoren op politiek terrein waar.¹⁸⁾

Van 'federatieve samenwerking' naar 'contact'

Veel hing af van de toon die de besturen bij het doen van voorstellen aan hun congressen (de 'Deputatenvergadering' voor de ARP en de 'Algemene Vergadering' voor de CHU) zouden kiezen. De ARP hield op 23 januari 1946 haar eerste Deputatenvergadering na de oorlog. Hier moest ook een beslissing over de relatie tot de CHU worden genomen. De partij stond voor een dilemma. Het lagere kader en het middenkader, en een zeer groot aantal gewone partijleden vroegen om een gebaar naar de CHU. Een al te hartelijke intentieverklaring t.a.v. vergaande samenwerking zou echter gezichtsverlies brengen wanneer deze niet werd beantwoord met een gelijkgerichte opstelling van die partij. In het Centraal Comité zei partijvoorzitter De Wilde op 6 december 1945, dat de brief van 'de 49' het signaal was dat van 'samenwerking' niet veel zou komen. Aangezien Tilanus steeds had benadrukt dat voor degenen die waren overgestapt naar de NVB de weg terug naar de CHU moest worden opengehouden zou deze nu wel aan Van Rhijn c.s. moeten toegeven. Aan de vooravond van de grote januari-vergadering kwam het Centraal Comité opnieuw bijeen om de balans op te maken. Het kon bij het opstellen van een ontwerp-resolutie beschikken over cijfermateriaal m.b.t. de stand van zaken in de kiesverenigingen. Deze waren namelijk geënquêteerd over hun relaties met de CHU-pendanten. Van de 590 kiesverenigingen die hadden gereageerd op de voorgelegde vragen naar hun ervaringen bleken slechts 12 zelf tegenstander te zijn van federatieve samenwerking. Over de stemmingen binnen de kiesverenigingen van de CHU werd het volgende beeld verkregen:

- voor fusie	: 50
- voor federatieve samenwerking	: 67
- voor incidentele samenwerking	: 158
- tegen samenwerking	: 115

Van 200 kiesverenigingen werd vernomen dat er geen CHU-tegenhanger be-

stond of dat er geen antwoord was gekomen op een verzoek om overleg. In 206 gevallen waren er besprekingen geweest tussen de besturen, en in 98 gevallen waren er gemeenschappelijke (algemene) vergaderingen gehouden. 185 kiesverenigingen deelden mee dat zij niet verwachtten dat de samenwerking een succes zou worden.

Het Centraal Comité was enigszins verbaasd over de partij-discipline in de CHU die uit deze gegevens bleek; veel kiesverenigingen hielden de handen vrij in afwachting van een advies van hun Hoofdbestuur. Al met al noopte de situatie tot afzwakking van het eerste ontwerp van de resolutie waarover de Deputatenvergadering een oordeel zou vellen.

De Wilde zei het heel concreet: "De vraag komt hierop neer: 'hoe moeten we deze zaak op de beste manier liquideren?'" De ARP moest naar zijn mening "oppassen geen blauwtje te lopen". Duidelijk blijkt uit de notulen, dat men de gang van zaken ernstig betreurde, afgezien van een enkeling als de oude A.J. Duymaer van Twist die meedeelde überhaupt tegen samenwerking te zijn ("ik ken de heren"). Onder deze omstandigheden was het ongewenst uit te spreken - wat in het eerste ontwerp van de resolutie wél werd gedaan - dat de ARP de CHU bij de verkiezingen als 'bevriende partij' zou bejegenen. De werfkracht van de anti-revolutionairen zou daaronder lijden.

De resolutie die uiteindelijk aan de deputaten werd voorgelegd werd weliswaar door hen met algemene stemmen aangenomen, maar beperkte zich tot het verzoek aan het Centraal Comité alsnog in nader overleg met de CHU na te gaan op welke wijze een federatieve samenwerking kon worden bevorderd.

Onmiddellijk na de oprichting van de Partij van de Arbeid (begin februari 1946) traden twee ondertekenaren van het manifest van de groep Van Rhijn tot deze partij toe (Lieftinck en Kleywegt). Dit nog vóórdat de CHU een beslissing over haar relatie tot de ARP had genomen. Trouw zag hierin een aanleiding om 'de 49' te hekelen omdat nu zou zijn gebleken dat zij geen gefundeerde overtuiging hadden. In hun manifest hadden zij immers opgemerkt dat God de CHU nog voor grote mogelijkheden stelde als zij zich zou weten te onttrekken aan de gevaren van afzondering en verstarring. Hun partij had zich toch nog niet aan de 'verstarring' (de ARP) overgeleverd? De Nieuwe Nederlander (het door Van Walsum 'gepietheinde'¹⁹⁾ voormalige CHU-blad) verdedigde de stap van Lieftinck en Kleywegt. Zij hadden deze passage in het manifest vanaf het begin niet onderschreven.²⁰⁾

Het woord was nu aan het Hoofdbestuur van de CHU en aan haar Algemene Vergadering. Tilanus werd bestookt met adviezen. De groep-Van Rhijn roerde zich nogmaals en ook deed b.v. de Kamer kieskring Leeuwarden een dringend beroep op het Hoofdbestuur terug te keren tot de beginselen van de partij en de samenwerking af te wijzen.

De bijzondere Algemene Vergadering van de CHU vond plaats in Amsterdam op 27 februari. Hier zou dan eindelijk de beslissing vallen. Enige dagen eerder spoorde Trouw de partij nog aan de federatieve samenwerking niet als "een mooi sussend woord" te beschouwen. Het zou een flinke stap op weg naar een fusie moeten zijn.²¹⁾ Op het allerlaatste moment stelde het Hoofdbestuur een resolutie op waarin de 'federatieve samenwerking' werd afgezwakt tot 'nauw contact', waarbij de kiesverenigingen werden vrijgelaten t.a.v. samenwerking met de anti-revolutionairen naar plaatselijke omstandigheden te handelen. De Algemene Vergadering keurde deze resolutie met ruime meerderheid (ongeveer 90% van de stemmen) goed, maar niet dan na een ongewoon felle discussie. Onder geroep en gefluit van een deel van de aanwezigen herhaalde Van Rhijn namens zijn groep de bekende bezwaren tegen samenwerking en leverde hij forse kritiek op het partijbestuur, waar na de oorlog te weinig leiding van zou zijn uitgegaan. Anderen pleitten ervoor de deur naar de ARP juist wagenwijd open te zetten. Met name De Savornin Lohman waarschuwde voor de verwarring die het gevolg zou zijn van een keuze voor het bestuursvoorstel. De CHU mocht naar zijn zeggen "geen doorgangshuis naar de Partij van de Arbeid" worden.²²⁾

Het pleit was beslecht. Er zou 'nauw contact' zijn en meer niet. Trouw noemde dit resultaat 'op zichzelf gezien een minimum', maar gezien in het licht van de gevoerde discussies 'belangrijk en verheugend'.²³⁾ De Nieuwe Nederlander reageerde begrijpelijkerwijs in mineur. Het besluit kon naar de mening van Van Walsum een Pyrrhus-overwinning blijken. Van de gedachte aan een middenpartij bleef weinig over, nu er toch nauw contact met de ARP zou worden onderhouden. Velen zouden nu de sprong naar de PvdA wagen.²⁴⁾

Zo velen zijn het er niet geworden, maar begin maart 1946 stapten inderdaad A.A. van Rhijn, M.Ch. de Jong en J.M. Krijger uit de CHU. De eerste zou in de PvdA nog een vooraanstaande rol spelen, de laatste ging over naar de Protestantse Unie, die in 1946 wel deelnam aan de Kamerverkiezingen maar geen zetel behaalde.

III. Conclusie

Op 16 mei 1946 vonden de eerste na-oorlogse Kamerverkiezingen plaats. De ARP kreeg 12.90% van de stemmen, tegen 16.40% in 1937. De CHU won iets (van 7.46% in 1937 naar 7.84%). De Nieuwe Nederlander maakte uit deze uitslag op, dat de kiezers weinig voelden voor samenwerking tussen de CHU en de ARP, aangezien de ARP geen beloning had gekregen voor haar inspanningen in dezen.²⁵⁾

Het lijkt echter weinig zin te hebben uit de verkiezingsuitslag van 1946 vergaande conclusies te trekken met betrekking tot het oordeel van de kiezers over het streven naar de oprichting van een Christelijke Volkspartij en de verwatering daarvan. Het kiezerscorps was in 1946 vergeleken met 1937 voor ruim 30% vernieuwd. Colijn was weggefallen als man die stemmen wist te trekken uit geheel andere kringen dan de anti-revolutionaire (met name uit liberale kring), terwijl de Indonesische kwestie inmiddels een zeer belangrijke rol was gaan spelen en door de ARP tot inzet van de verkiezingen was gemaakt. Zo waren er meer factoren die het vrijwel onmogelijk maken een verband te leggen tussen deze uitslag en het vraagstuk van de politieke eenheid der protestants-christelijken. Wel is het interessant te vermelden hoe men in de ARP zelf de resultaten analyseerde. De adjunct-secretaris (ambtelijk secretaris) van het Centraal Comité becijferde, dat van de 180.000 stemmen die zijn partij had verloren een 40.000 à 45.000 naar de liberale partij (de Partij van de Vrijheid) waren teruggevloeid, een 70.000 aan de Partij van de Arbeid waren kwijtgeraakt, en een 40.000 naar de CHU waren gegaan, die dan echter weer zouden zijn doorgetroomd naar de Partij van de Arbeid.²⁶⁾

De verhouding tussen de twee partijen werd er na februari 1946 niet beter op. Tot een 'nauw contact' is het dan ook niet gekomen. Er heeft nog geruime tijd een zekere eenheid in politiek optreden bestaan in het gemeenschappelijk verzet tegen de Indonesische politiek van het kabinet-Beel (1946-1948). Daaraan kwam echter een einde na het optreden van het eerste kabinet-Drees, waaraan de CHU een minister leverde zodat zij medeverantwoordelijk werd voor het beleid in de Indonesische kwestie. De ARP nam vanaf dat moment - onwennig in die rol - de hele last van de oppositie op zich, met als gevolg dat zij in toenemende mate buiten de politieke werkelijkheid kwam te staan. In het licht van de wederzijdse irritaties in deze periode is het eigenlijk verwonderlijk in hoeveel

gemeenten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1949 een gemeenschappelijke ARP-CHU-lijst tot stand kwam. Terwijl de CHU - getrouw aan haar aard - oog bleef houden voor de betrekkelijkheid der dingen, verloor de ARP zich in de periode tot 1952 in een wat steriel verzet tegen de regeringspolitiek, zich enigszins verongelijkt gedragend omdat haar (de partij die in menig opzicht de ruggegraat van het verzet tegen de Duitse overheersing had gevormd) de haar toekomende regeermacht in 1945 (en opnieuw in 1946 en 1948) was 'ontstolen'. Dit optreden van de partij bracht een verwijdering met de christelijke vakbeweging teweeg, die de ARP verweet geen oog te hebben voor de eisen des tijds en op sociaal-economisch terrein nog geheel de partij van Colijn te zijn. Vertegenwoordigers van het CNV hebben op een bepaald moment het Centraal Comité bedreigd met de oprichting van een (sociale) Christelijke Volkspartij. Zij verweten Schouten c.s. te weinig gedaan te hebben om het initiatief van 1945 te laten slagen.

Ook nadat de ARP weer in de regering was opgenomen (in 1952) bewaarden ARP en CHU afstand. Oude wonden werden weer opengehaald bij de verschijning van het boek *Een getuigenis. Waarom wij C.H. zijn en blijven* in 1958, waarin enkele vooraanstaande christelijk-historischen de verschillen tussen ARP en CHU nogal breed uitmaten. Pas in de jaren '60 werd weer een basis gevonden voor toenadering.

Bij wie ligt de schuld - voor zover daarvan sprake kan zijn - voor het niet doorgaan van de Christelijke Volkspartij in de jaren 1945-1946? Het gaat hier om een complex van factoren. De wederkeer van de twee betrokken partijen was een tactische fout. Toen zij eenmaal weer bestonden en alles ging zoals het altijd gegaan was werd de eis van vernieuwing minder diep gevoeld. Gezaghebbende leiders hadden hun twijfels over de *wenselijkheid* van een nieuwe partij, die voor een deel bepaald zullen zijn geweest door hun schatting van de *mogelijkheden* tot verwezenlijking van het doel. Bij sommigen van hen ontbrak de *wil* de ontwikkelingen een gunstige wending te geven, omdat zij de gevolgen niet konden overzien. Dit wil niet zeggen dat zij een gunstige ontwikkeling zouden hebben tegengewerkt.

Het waren maanden waarin alom 'vernieuwing' werd gepredikt, en dan vooral een vernieuwing waar mensen als Schouten, Bruins Slot en Tilanus niets voor voelden. Ongetwijfeld zijn zij wat in de ban geraakt van hun eigen felheid in de afwijzing van de eenheidsideologie der Nederlandse Volksbeweging; daardoor kwamen alle neigingen tot politieke heroriëntatie enigszins onder verdenking te staan, ook de meest onschuldige.

Een belangrijke oorzaak voor de mislukking moet worden gezocht in de CHU, voor welke partij het voortbestaan afhankelijk was (of leek) van het open blijven van 'de weg terug' voor de 'doorgebrokenen'. Te ver gaande samenwerking met de ARP zou deze weg afsluiten.

Aan Schoutens beroemde uitspraak "ik ben niet veranderd" (gedaan bij zijn terugkeer in Nederland) is wel de conclusie verbonden, dat hij het eigenlijk is geweest die in de ARP de zaak heeft teruggedraaid. Ten onrechte. Al had hij meer reserves dan Bruins Slot, tussen hen bestond geen wezenlijk verschil van mening over de Christelijke Volkspartij. Hoek²⁷⁾ zegt: "Op het punt van de Christelijk-nationale volkspartij ging Schouten ook zeer omzichtig te werk. Tilanus en de Chr. Hist. Unie maakten het hem daarbij wel gemakkelijk." Daarin ligt teveel de suggestie besloten dat Schouten zonder meer gelukkig was met de uitkomst van het geheel.

Noten:

1. P.S. Gerbrandy in een toespraak bij zijn installatie als erelid van de ARP op 31 oktober 1959. Historisch Geluidsarchief S.F.W. C 3296.
2. Gebruik is gemaakt van een manuscript voor een boek over de Nederlandse Volksbeweging van J.Th.M. Bank, dat in 1978 zal verschijnen (ook voor de passage over de groep-Van Walsum in de paragraaf 'Problemen in de CHU' (Hoofdstuk II)).
3. L. de Jong, Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945 ('s-Gravenhage, 1969- .) IV, 557-558. Ook: G. Puchinger, Tilanus vertelde mij zijn leven (Kampen, 1966) 183-184.
4. Zie: L. de Jong, op. cit., V, 148.
5. H. de Vries, Een ophitsend geschrift. De geschiedenis van het illegale blad Trouw (Utrecht, 1968) 35.
6. Zie hieronder de paragraaf 'het initiatief'.

7. Dit rapport is aanwezig in de bibliotheek van de Dr. Abraham Kuypers-
stichting in Den Haag.
8. Over het verschil tussen Christelijke Volkspartij en Christelijk Na-
tionale Partij zie: H. de Vries, op. cit., 158; en: J.A.H.J.S. Bruins Slot,
...en ik was gelukkig (Baarn, 1972) 27.
9. Trouw, 23 mei 1945. Op 12 juni kwam het Moderamen van het C.C. voor
het eerst bijeen; op 14 juni vergaderde het Senioren-convent voor het
laatst.
10. G. Puchinger, op. cit., 224-225.
11. Trouw, 15 juni 1945.
12. Notulen Moderamen C.C., 12 juni 1945.
13. Trouw, 18 juli 1945.
14. Notulen Moderamen C.C., 24 augustus 1945.
15. Dezen gingen later over tot de oprichting van het Gereformeerd Poli-
tiek Verbond.
16. Trouw, 10 oktober 1945.
17. Nieuw Nederland, 23 oktober 1945.
18. Nieuw Nederland, 14 december 1945.
19. Een kwalificatie van Hendrik Algra; H. Algra, Mijn werk, mijn leven
(Assen, 1970) 121.
20. De Nieuwe Nederlander, 20 februari 1946.
21. Trouw, 23 februari 1946.
22. Trouw, 28 februari 1946.

23. Trouw, 4 maart 1946.

24. Trouw, 4 maart 1946.

25. De Nieuwe Nederlander, 24 juni 1946.

26. Rapport "De stembus sprak", in het archief van het C.C.

27. Jac.S. Hoek, Politieke geschiedenis van Nederland. Oorlog en herstel
(Leiden, 1970) 130.